

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכיאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לא

מתלמידיו של אהרן עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש

עורכים

דניאל באיאריץ, ורד נעם וישי רוזן-צבי

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
פרופ' דוד אסף, פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן,
פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' יובל רוטמן, פרופ' דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר עומר מיכאליס

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"א

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל

בעטיפה: אהרן כהן גדול. פרט מציור קיר בבית הכנסת בדורא אירופוס, המאה השלישית

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

פרופ' אהרן שמש

תוכן העניינים

11	רשימת המשתתפים בכרך
13	פתח דבר
15	רשימת הפרסומים של אהרן שמש
	שער ראשון: מקרא ומגילות
	עדות, אזהרה והשבעה: בין המקרא לחז"ל
23	אורית מלכה
	קריאה חדשה במגילת מקצת מעשי התורה
67	ורד נעם
	עיון ב־4Q159
91	כנה ורמן
	שער שני: מן הבית השני אל התנאים
	טומאת הממזר ו'נדת אנוש': בין ספרות קומראן לספרות התנאים
129	ידידה קורן
	מצוות פורים בימי הבית השני ובספרות התנאית: פרקים בתולדות
	ההלכה
169	משה בנוביץ
	הכל מוכן לשבת? בין ספרות בית שני לספרות התנאית
195	יואל קרצ'מר־רזיאל
	ישוע, הפרושים והתורה שבעל פה
229	דניאל באירין
	שער שלישי: עריכה ונוסח
	אכילת פסחים לא קתני: עיון בנוסח המשנה הראשונה במסכת
	ברכות ובִּהְרָכְבָּה
251	שלמה נאה

	לחקר עריכתן המגמתית של סוגיות: עיון בשלוש סוגיות בפתיחת בבלי סנהדרין
277	מנחם כהנא
	הגוי, החשוד ו'אחרים' אחרים: תהליכי עריכה, הלכה וחברה בתוספתא
315	חנן מזא"ה
	ממראית עין לחשד ובחזרה: מעברים בטעמי הלכה בפאה ובחנוכה
349	אהרן עמית
	שער רביעי: בין משנה למדרש
	שפת המדרש
367	משה הלברטל
	הגדות על דופי
381	עדיאל שרמר וישי רוזן־צבי
	עיר מוקפת חומה: על תיאורי הבאת הביכורים במשנת התנאים
411	הלל מאלי
	מה חידש רבן יוחנן בן זכאי בדין 'חדש'? תקנה ותולדות פרשנותה
451	דוד הנשקה
	שער חמישי: ספרות התנאים במבט בין־תרבותי
	בין יחיד לציבור ובין דם לבשר: פניו הכפולות של קורבן הפסח
481	מירה בלברג
	אישה הרה היוצאה ליהרג – גלגולו של פולמוס
505	יפעת מוניקנדם
	מספרות ההלכה הקדומה לחוק הרומי: לתולדות התהוותם של פרקי בבא מציעא
541	יאיר פורסטנברג
vii	תקצירים באנגלית

אכילת פסחים לא קתני: עיון בנוסח המשנה הראשונה במסכת ברכות ובהרכבה

שלמה נאה

ראשיתו של המאמר הזה לפני שנים רבות, בלימוד משותף עם אהרן שמש בבית המדרש של מכון הרטמן. אלה היו שנים יקרות של דיבוק חברים וחדוות לימוד שהתחדשה בכל יום. בשנת תשנ"ו למדנו את מסכת ברכות, והקדשנו זמן רב לסוגיות הראשונות בתלמוד, שהיו חביבות על אהרן עד מאוד, ומאז חזרנו לעסוק במסכת פעמים רבות. אהרן הצביע על דרשת המכילתא וה'משנה' המצוטטת בה כמפתח להבנת השורות האחרונות במשנה הראשונה של מסכת ברכות, אך באותו זמן לא הצלחנו לפתור את הדברים באופן שיניח את דעתנו. לאחר שנים חזרתי לדרך בסוגיה,¹ והצעתי את מחשבותיי לפני אהרן שהסכים עם הדברים. אילו זכיתי, היינו כותבים את המאמר הזה יחד, שמחים בכל רגע של לימוד וכתובה. לא זכיתי, והדברים נכתבים בדמע לזכרו של ידיד נפש.

*

העניין הנדון כאן קשור בסוגיות תלמודיות והלכתיות רבות, שהעסיקו הרבה את המפרשים. במסגרת המאמר הזה לא אוכל לעסוק בכולן לפרטיהן ולא בפירושיהן, ואתמקד במקורות הדרושים להצגת המהלך העיקרי שיוצע במאמר. זה נוסח המשנה בכתב יד קאופמן:²

1. מאימתי קורין את שמע בערבים? משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן עד סוף האשמורת הראשונה, דברי ר' אליעזר. וחכ' אומ': עד חצות. רבן

1 בהרצאה בערב עיון לכבוד פרופ' דוד רוזנטל, האוניברסיטה העברית, בשנת תש"ע.
2 אני מביא את קטע המשנה שלהלן כמשנה אחת, כפי שהוא בדפוסים. בכתבי היד הוא מחולק לכמה משניות. חילקתי את המשנה לשני חלקים (חלוקה זו תשמש אותי בהמשך המאמר) והוספתי פיסוק. לנוסחאות המשנה ראו נ' זק"ש, משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב, עמ' א-ה.

גמליאל אומ': עד שיעלה עמוד השחר. מעשה שבאו בניו מבית המשתה, אמרו לו: לא קרינו את שמע. אמר להם: אם לא עלה עמוד השחר מותרין אתם לקרות.

2. ולא זו בלבד, אלא כל שאמרו חכמ' עד חצות מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים ואכילת פסחים³ מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. כל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? אלא להרחיק את האדם מן העבירה.

לפי העניין והסגנון מתחלקת המשנה לשני חלקים, הקשורים זה בזה על ידי נוסחת הקישור 'ולא זו בלבד'. במאמר הזה עיקר ענייני בחלק השני, המונה כמה דברים שעיקר מצוותם עד הבוקר, אבל החכמים גזרו לעשותם עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה. העיון בחלק זה מעורר שאלות על טיבו, על משמעות הפרטים שבו והיחס ביניהם, על הקשר בינו לבין החלק הראשון והעיקרי של המשנה, ועל הגרסה 'ואכילת פסחים' המופיעה בכמה כתבי יד ונעדרת מן האחרים. כפי שנראה, כל השאלות הללו כרוכות זו בזו.

שני התלמודים מתייחסים לשאלת הנוסח, אם 'אכילת פסחים' היא מגרסת המשנה. הירושלמי מעיד: 'אנן תנינן אכילת פסחים, אית דלא תני אכילת פסחים'⁴, ובבבלי: 'ואילו אכילת פסחים לא קתני. ורמינהי: קרית שמע, והלל שבבבלי פסחי', ואכילת פסחים – מצותן עד שיעלה עמוד השחר.'⁵ הירושלמי גרס במשנתו 'אכילת פסחים', והוא מוסר שתנאים אחרים לא שנו כך,⁶ ואילו בבבלי מספר על מצב הפוך: בנוסח המשנה אין גורסים 'אכילת פסחים', אבל היא נשנית בבבלי. התלמודים דומים זה לזה גם בפתרון הסתירה. בירושלמי: 'מן תנה אכילת פסחים? רבנן. דלא

3 המילים 'ואכילת פסחים' לא נוקדו על ידי הנקדן, ואחר כך הועבר עליהן קו למחיקה.
4 ירושלמי, ברכות א, א (ג ע"א; עמ' 6, שורה 16-17), לפי נוסח הגניזה, כ"י קיימברג' TS F17.3 (גניי הירושלמי, עמ' 4), וכן בכ"י רומי (בשיבושים). בכ"י לייזר דילוג מן 'אכילת פסחים' ל'אכילת פסחים', והושלם כראוי על ידי המגיה.
5 בבלי, ברכות ט ע"א, על פי כ"י אוקספורד 366. יש כתבי יד המשנים את סדר הפרטים וגורסים את קריאת שמע אחרי ההלל ואכילת הפסחים.
6 כך משמעה הפשוט של הלשון 'אנן תנינן ... אית דלא תני'. אפשטיין, כשיטתו, סבור שאין כאן מחלוקת על נוסח המשנה, וכי 'אית דלא תני' מציין ברייתא (י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס, עמ' 76), וראו עוד להלן, הערה 14. על שיטתו של אפשטיין בדבר אחידות נוסח המשנה ראו י' זוסמן, 'תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה', מחקרי תלמוד, ג, ירושלים תשס"ה, עמ' 300-319. לגופו של העיון שלפנינו אין צורך להכריע בין האפשרויות.

תנה אכילת פסחים – ר' אליעזר.⁷ וכיוצא בו הבבלי: 'אמ' רב יוסף: לא קשיא, הא ר' אלעזר בן עזריה והא ר' עקיבה.⁸ המבנה הבסיסי של הסוגיות בשני התלמודים, בהצגת הסתירה ובפתרונה, הוא אחד, ושניהם טוענים שההבדל בגרסה משקף הבדל בהלכה, בהתאם למחלוקת ידועה של התנאים על גבול זמן האכילה של הפסח: הטקסט שיש בו אכילת פסחים הוא דעתו של התנא הסבור שהפסח ראוי להיאכל כל הלילה עד הבוקר ('רבנן' בירושלמי, ר' עקיבא בבבלי), אלא שגזרו עליו שייאכל עד חצות, והטקסט שאין בו אכילת פסחים הוא על דעתו של מי שסובר שמן התורה הפסח נאכל רק עד חצות (ר' אליעזר בירושלמי, ר' אלעזר בן עזריה בבבלי), וממילא אין הוא יכול לשנות אכילת פסחים בין הדברים שמצוותם מעיקרא עד שיעלה עמוד השחר. מלבד כמה הבדלים צורניים (שמות התנאים, צורת הברייתא וייחוס הסוגיה לרב יוסף בבבלי) הסוגיות בשני התלמודים הן סוגיות ראי: הן מביעות אותו עיקרון וקיימים בהן אותם יסודות בהיפוך סימטרי הנובע מן ההבדל שבין הירושלמי לבבלי בגרסת המשנה.

לפי עדות התלמודים כפשוטה, חילוף הנוסח במשנה הוא דוגמה מובהקת להבדל בין משנת ארץ ישראל למשנת בבל.⁹ מצב זה משתקף גם במסירה הכתובה של המשנה: רוב כתבי היד מן הענף הארץ ישראלי גורסים במשנה 'ואכילת פסחים',¹⁰ כגרסת 'אנן תנינן' שבירושלמי, ואילו כתבי היד שמן הענף הבבלי (כלומר, המשנה המובאת בכתבי היד של הבבלי) אינם גורסים 'ואכילת פסחים' בהתאמה לקביעת הבבלי 'אכילת פסחים לא קתני'.¹¹ בסוגיות התלמוד העוסקות בשאלת הנוסח במשנה

7 שם (לעיל, הערה 4).

8 שם (לעיל, הערה 5).

9 כך פירש כבר ר' שלמה סיריליאנו בפירושו לשקלים ב, ב (מהדורת א' גרבוז, ירושלים תשי"ח, עמ' 26). בעיית ענפי הנוסח הקדומים של המשנה מעסיקה את מחקר התלמוד מראשיתו ועד היום. ראו סיכום אצל ד' רוזנטל, 'תולדות נוסח המשנה', ספרות חז"ל הארץ-ישראלית: מבואות ומחקרים, בעריכת מ' כהנא ואחרים, ירושלים תשע"ח, עמ' 88-95.

10 שלושת כתבי היד העיקריים של סדר המשנה (קאופמן, פרמה וקיימברידג') וחמישה קטעי גניזה (קיימברג': TS E2.2; TS E2.4; TS F6.9; TS F6.10; TFS6.10; ירושלים, הספרייה הלאומית, 5774.10), וכן פסקת המשנה בירושלמי (בכ"י ליידין [שם, עמ' 6, שורה 15] ובקטע הגניזה הנ"ל, בהערה 4). לעומתם כמה קטעי גניזה של המשנה אינם גורסים 'ואכילת פסחים' (אוקספורד heb. d.76.26; קיימברג': TS E1.1; TS E2.3; TS TS NS; TS Misc. 11.148; 187, 102.329), וכן המשנה שבכ"י ליידין. ניכר שבשאלה זו מסורת הסופרים של הענף הארץ ישראלי לא הייתה מוצקה לחלוטין. וכבר ראינו שהנקדן של כ"י קאופמן לא ניקד את המילים הללו, וגם בכ"י פרמה 138 נרשמו עליהן סימני מחיקה.

11 גם כאן התמונה אינה חדה לגמרי, שכן המשנה שבכ"י מינכן 95 גורסת 'ואכילת פסחים' (ובשוליים נוספה הערה: 'ואכילת פסחים לא גרסי'). על אופייה האקלקטי של המשנה

מעורבים אמוראים נקובי שם – רב יוסף בבבלי¹², ותלמידו ר' חונה בירושלמי¹³ – ולפיכך מסתבר שהבדל הנוסח הזה היה קיים וידוע כבר בימי האמוראים, ולא נוצר בתקופה מאוחרת יותר על ידי שונים או עורכים.¹⁴ מאליה עולה אפוא השאלה מהו הנוסח המקורי וכיצד, או מדוע, נוצר ההבדל בין המסורות. להלן אנסה להראות כי הנוסח שלא גרס אכילת פסחים הוא המקורי. בשלב מאוחר יותר נוספו למשנה המילים 'ואכילת פסחים' ונוצר הנוסח הידוע מן הענף הארץ ישראלי, אבל בבבלי נשמרה הגרסה המקורית בצורתה.

גם שאלת היחס בין שני חלקי המשנה נדונה בתלמודים, בבבלי במפורש ובירושלמי במשתמע. הסוגיה הסתמית בבבלי קוראת את חלקה השני של המשנה כהמשך הדיבור של רבן גמליאל לבניו, שהתחיל בסוף החלק הראשון. על שאלת הבנים השיב רבן גמליאל: 'אם לא עלה עמוד השחר מותרין'¹⁵ אתם לקרות', והוסיף

בכ"י מינכן ראו אצל ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"א, עמ' 137.

12 ברכות, שם.

13 ברכות, שם, שורות 20-21; כנוסח קטע הגניזה וכ"י וטיקן. בכ"י ליידין: רב חונה.

14 אפשטיין (לעיל, הערה 6, עמ' 76-78) טען שאמוראי בבל בדורות הראשונים, ובהם רב יוסף ואביו, גרסו במשנתם אכילת פסחים, כמו בארץ ישראל, אבל 'לאחר זמן השמיטה התנאים הבבליים, וגם הירושלמיים, מן המשנה עד שלא ידעוה כלל המסדרים האחרונים של בבלי ברכות' (שם, עמ' 78). לשיטתו, הסוגיה שחלקה צוטט לעיל מן התלמוד הבבלי של ברכות, עם הקושיה מן הברייתא ותשובתו של רב יוסף ומה שמשתלשל ממנה, היא מעשה של עורך מאוחר שהעביר לכאן חומרים מפסחים קכ ע"ב או מזבחים נו ע"ב. טענה זו של אפשטיין היא חלק משיטתו הכללית, שהמשנה אחת הייתה ומעיקרא לא היה שום הבדל בין משנתם של אמוראי ארץ ישראל למשנת אמוראי בבל (ראו לעיל, הערה 6, ומאמרו של זוסמן הנזכר שם; רוזנטל [לעיל, הערה 11], עמ' 179-180), אך בטקסט התלמודי גופו אין דבר שיסייע להפקיע את הסוגיה בברכות מפשטה, שרב יוסף הוא שהסביר בה את נוסחי המשנה. הַרְאָיָה שאפשטיין מביא לכך שאביו (בזבחים שם) גרס במשנתו 'ואכילת פסחים' אינה מוכיחה, ואת שאלתו של אביו אפשר לפרש כמו רש"י (שם, ד"ה 'להרחיק') בלי להיזקק לגרסה 'ואכילת פסחים' בברכות. אפשטיין גם אינו מסביר מה ראו האמוראים הבבליים האחרונים להשמיט את המילים הללו ממשנתם 'לאחר זמן' ולגזור עליהן שכחה גמורה 'עד שלא ידעוה כלל המסדרים האחרונים של בבלי ברכות'. יתר על כן, בירושלמי (לעיל, הערה 13) מוחק ר' חונה, תלמידו של רב יוסף, מן המשנה את המילים 'אכילת פסחים'. אפשר שמטרתו להתאים את המשנה לנוסח ולפירוש השגויים בפיו מגרסת לימודו אצל רבותיו בבבלי.

15 'מותרין' הוא הנוסח בכתבי היד של סדר המשנה, והוא מוכח גם מתוך סוגיית הירושלמי (שם, שורות 9-13). הנוסח 'חייבין' הוא תיקון של רש"י: 'וחייבין אתם לקרות גרסינן ולא גרסינן מותרים' (ט ע"א, ד"ה 'כוותי'), עיינו שם, ובבית הבחירה על ברכות, מהדורת ש' דיקמן, ירושלים תש"ך, עמ' 6-7. לגרסת רש"י הייתה השפעה גדולה והיא חדרה גם לכתבי

ואמר להם שאין הם צריכים לחוש לדעת החכמים שאמרו עד חצות, שכן חכמים 'כוותי סבירא להו והא דקאמרי עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה'.¹⁶ לפי קריאה זו, בחלק השני של המשנה רבן גמליאל מסביר לבניו שלא בקריאת שמע בלבד אמרו חכמים עד חצות, אף על פי שמצוותה עד שיעלה עמוד השחר, אלא זו דרכם, שבכמה וכמה הלכות שמצוותן עד שיעלה עמוד השחר קמו הם ועשו סייג לתורה, והגבילו את הזמן עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה. בקריאה הזאת כינוי הרמז 'זו' בלשון הקישור 'ולא זו בלבד' מצביע על קריאת שמע שנדונה קודם לכן בחלק הראשון של המשנה.

שאיפת התלמוד לאחד את שני חלקי המשנה לרצף דיבורי אחד מובנת, אבל התוצאה אינה נוחה. השאלה של הבנים הייתה פשוטה ומעשית: האם אפשר עדיין לקרוא את שמע בשעה כל כך מאוחרת בלילה, והתשובה לשאלתם גם היא חדה וברורה: 'אם לא עלה עמוד השחר מותרין אתם לקרות'. בזה תם המעשה – ככל המעשים שבמשנה המאופיינים בקיצור דייקני – וכל מה שבא אחר כך איננו נוגע לשאלה, ולפיכך אינו צריך להיות חלק מן התשובה של רבן גמליאל. גם לעצם האירוע המסופר, קשה להניח שהבנים, בהתחכמות למדנית מפולפלת, שאלו את אביהם שאלות עקרוניות על שיטתו ועל היחס בינה לבין שיטת החכמים האחרים, ורבן גמליאל ניצל את ההזדמנות שנקרתה לו באשמורת הבוקר כדי ללמד את בניו שיעור בענייני מצוות וסייגים.¹⁷ ומכל מקום, בקריאה כזאת המעשה עובר על גדותיו באופן שלא מצינו דוגמתו. יתר על כן, הלשון 'ולא זו בלבד' אינה מצויה לבוא בדיבורם של החכמים עצמם,¹⁸ אלא היא בעיקר לשון עריכה, כלומר לשונו

יד של המשנה (קטע קיימבריג' TS E 2.2) והירושלמי (פסקת המשנה בכ"י ליידן, ברכות א, א וג ע"א; ע"א; 5, שורה 31). ראו משנה עם שינויי נוסחאות (לעיל, הערה 2), עמ' ג; ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניו יורק תש"א, עמ' 92 הערה 11.

16 בבלי, ברכות ט ע"א (כ"י אוקספורד 366). כידוע, גם בעל אבות דר' נתן (בשני הנוסחים) קובע ששיטת 'עד חצות' היא 'סייג שעשו חכמים לדבריהם' (מהדורת שכתר-קיסטר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 14, עיינו שם, וראו מ' קיסטר, אבות דר' נתן: עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 131 והערה 86), וכיצא בו הכרייתא שבבבלי, ברכות ד ע"ב. וראו עוד להלן, הערה 53.

17 מובן שאין כוונתי כאן ל'אירוע ההיסטורי' של פגישת רבן גמליאל ובניו באותה שעה, אלא לאופן הצגתו במשנה, וטענתי היא שלאור הסגנון המקובל של המעשים ההלכתיים במשנה אין לכלול את החלק השני של משנתנו בתוך דברי רבן גמליאל לבניו.

18 זאת בניגוד להתרשמותו של משה בנוביץ': 'הלשון ולא זו בלבד מצטלצל כלשון דיבור ודור-שיח ולא כהערה כללית' (מ' בנוביץ', מאימתי קורין את שמע: פרק ראשון ממסכת ברכות, ירושלים תשס"ו, עמ' 354 הערה 1). בדברי אליהו לר' יוסי בברכות ג ע"א 'ולא זו בלבד אלא בכל שעה' וכו', לכאורה בלשון הדיבור, אבל בכל כתבי היד שם: 'ולא עוד אלא בכל

של עורך המוסיף הערה משלו על המקורות שהוא מסדר, ולפיכך אין לייחס אותה לרבן גמליאל עצמו.

באמת, לעצם הטיעון המובע בחלק השני של המשנה אין חשיבות גדולה בשאלה מי אמר אותו. גם אם פסקה זו אינה מלשונו של רבן גמליאל, אלא הערה שבעל המשנה הוסיף כלשון פירוש לרעות שנוכרו קודם במשנה,¹⁹ הרי משמעות הדברים דומה. מן הבחינה הזאת אין הברל ממשי בין הקריאה הזאת לבין ההצעה הציורית של הבבלי שהכל מדברי רבן גמליאל – שתייהן עושות שלום בין דעת חכמים לדעת רבן גמליאל, ובשתייהן המילה 'זו' בביטוי 'לא זו בלבד' מצביעה על קריאת שמע שלמעלה ממנה: לא בקריאת שמע בלבד אמרו כך, אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר, אבל חכמים גזרו לעשותן עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה.²⁰ אלא שגם קריאה מתונה זו קשה מכמה צדדים.

הכלל 'כל מה שאמרו חכמים עד חצות' נפרט במשנה לענייני קודשים בלבד: הקטר חלבים ואיברים, אכילת פסחים, וכל הנאכלים ליום אחד. וכי מה עניין קריאת שמע לענייני הקודשים, עד שתאמר 'לא קריאת שמע בלבד אלא בכל ענייני הקדשים שאמרו בהם עד חצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר?' מול הכלל 'כל מה שאמרו חכמים', שכולו בענייני קודשים, מתבקש שגם 'זו' של 'לא זו בלבד' תהיה מאותו עניין.

קשה יותר ההסבר שבסיום המשנה: 'אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? אלא להרחיק את האדם מן העבירה'. משפט זה מסביר את כל הדברים שגזרו לעשותם עד חצות, ולפי הקריאה המקובלת הוא כולל גם את קריאת שמע, שהיא נקודת המוצא של 'ולא זו בלבד'.²¹ אבל מהי ההרחקה מן העבירה בקריאת שמע? איזו

שעה' וכו'. בספרא, צו יא, ב, ט, לפי כ"י וטיקן 66 (א"א פינקלשטיין, תורת כהנים על פי כתב יד רומי מנוקד [מהדורת צילום], ניו יורק תשי"ז, עמ' קעה): 'אמר ר' שמעון ולא זו בלבד מניין היציקות' וכו'. הנוסח מתועד בכתבי היד, אבל הוא מגומגם ביותר, שהרי אחרי 'ולא זו בלבד' צריך לבוא 'אלא אף' וכדומה, ואילו הלשון 'מניין היציקות' וכו' ממשכה תבנית מעין 'אין לי אלא כך וכך, מניין היציקות' וכו' – השוו לתוספתא, דמאי ב, ו-ח, עמ' 69-70. 19 ראו למשל גינצבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 95; ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, רמת גן תשס"ג, עמ' 455.

20 גם גינצבורג, שעמד היטב על ההבדל בין הבבלי לירושלמי במשמעות דברי רבן גמליאל (ראו להלן), ובעקבות זאת גם על כך שהחלק השני של המשנה לא בא לעשות שלום בין החכמים לבין רבן גמליאל, מחזיק בקריאה המצרפת את 'ולא זו בלבד' למה שלפניה. ראו גינצבורג, שם, עמ' 96.

21 כדרך של הברייתות בבבלי (ברכות ד ע"ב) ובאבות דר' נתן (עמ' 14, בנו"א ובנו"ב) המציגות את 'עד חצות' שאמרו בקריאת שמע כסייג שעשו חכמים לדבריהם (לעיל, הערה 16).

עבירה יעבור מי שיקרא את שמע אחרי זמנה? לכל היותר יפסיד שכר קריאה בזמנה.²² המשפט הזה הולם היטב את השורה שלפניו, 'כל הנאכלין ליום אחד': מי שיטעה ויאכל את הקודשים לאחר הזמן יעבור על איסור חמור של אכילת נותר, שחייבים עליו כרת, ועליו מתאים לומר שגזרו שייאכל עד חצות כדי להרחיקו מן העבירה. ובאמת, כשהירושלמי מסביר את השורה הזאת במשנה הוא מתייחס רק לאכילת קודשים אחרי זמנה: 'אם אומר את לו עד שיעלה עמוד השחר, והוא סבור שלא עלה עמוד השחר, נמצא אוכל ומתחייב. מתוך שאת אומר לו עד חצות, אפילו הוא אוכל אחר חצות אינו מתחייב'.²³ כיוצא בזה בספרא, המשפט 'אם כן למה אמרו חכמים' וכו' מובא בדרשה על הכתוב המחייב לאכול את השלמים עד הבוקר (ויקרא ז, טז): 'לא יניח ממנו עד בוקר – אוכל הוא כל הלילה, אם כן למה אמרו חכמים עד חצות להרחיק מן העבירה'.²⁴ בחלק זה של המשנה אין מקום לקריאת שמע, אבל לפי הקריאה המקובלת היא נמצאת שם כבית אב לדיני קודשים, והיא הנושא של 'ולא זו בלבד'.

קושי אחר הוא במבנה הטיעון 'ולא זו בלבד אלא כל מה שאמרו חכמים' וכו'. טיעון זה מחיל את מה שנאמר במקרה הבסיס על מקרים נוספים. במשנה שלנו, לפי הפירוש המקובל, מקרה הבסיס הוא קריאת שמע, והטענה היא שכשם שבקריאת שמע החכמים שאמרו 'עד חצות' סבורים שעיקר מצוותה עד שיעלה עמוד השחר, כך יש לפרש בכל מקום שאמרו חכמים עד חצות. דא עקא, במקרה הבסיס, בקריאת שמע, לא נזכר הרעיון הזה, לא במפורש ואף לא ברמז. המשנה מזכירה שלוש דעות נפרדות: עד סוף האשמורת הראשונה, עד חצות, ועד שיעלה עמוד השחר. אין בה שום רמז לכך שהחכמים מסכימים עם רבן גמליאל שעיקר המצווה הוא עד שיעלה עמוד השחר, או לחילופין שרבן גמליאל מסכים עם החכמים שלכתחילה צריך לקרוא עד חצות. ואם העקרון המורכב הזה לא נזכר במפורש בחלק הראשון, אי

22 גם הברייתות הנ"ל (לעיל, הערה 21), המציעות את 'עד חצות' שאמרו חכמים בקריאת שמע כסייג שעשו חכמים, אינן אומרות שהדבר נעשה כדי להרחיק מן העבירה. הרמב"ם שינה את לשון המשנה וכתב 'להרחיק מן הפשיעה' (הלכות קריאת שמע א, ט), ככל הנראה משום שבקריאת שמע אין עבירה (וראו שו"ת ציץ אליעזר, חלק ב, ירושלים תש"ז, עמ' יא).

23 ברכות שם (עמ' 6, שורות 25-27). כ"י ליידין סבל במקום זה מדילוג (מן 'עמוד השחר' בשורה 22 אל 'עמוד השחר' בשורה 25), וחסרות בו שמונה המילים הראשונות בציטוט; ארבע המילים הראשונות שוחזרו כאן לפי שרידיהן בקטע הגניזה קיימברג', TS F17.3 (גנזי הירושלמי, עמ' 4-5), וארבע האחרונות לפי כ"י וטיקן (שתחילת המשפט השתבשה בו).

24 ספרא, צו ז, ב, ה, לפי כ"י וטיקן 66 (מהדרת פינקלשטיין, עמ' קנט).

אפשר לומר 'ולא זו בלבד' וכו' כדי להחילו על המקרים שבחלק השני.²⁵ למעשה, זו היא שאלת סתם הבבלי:²⁶ 'ורבן גמליאל מי קאמר עד חצות דקתני ולא זו בלבד?'²⁷ כלומר, כדי לעשות את המהלך של 'ולא זו בלבד' צריך שקודם לכן תיזכר במפורש השיטה המורכבת בשלמותה – מצוותה עד עלות השחר אבל אמרו עד חצות – והרי רבן גמליאל דיבר רק על עלות השחר ולא הזכיר כלל חצות. הבבלי מתרץ שלפני שרבן גמליאל אמר 'ולא זו בלבד' הוא הסביר לבניו שהחכמים מסכימים שמצוותה עד שיעלה עמוד השחר אלא שהם גזרו לקרותה עד חצות כדי להרחיק מן העבירה, ועל המידע הזה, שאמר להם בעל פה, הוא הוסיף ואמר 'ולא זו בלבד' וכו'. כלומר, מעין 'חסורי מחסרא', שהשלמתה בונה שיטה מורכבת היכולה לשמש כבסיס להרחבה על ידי 'ולא זו בלבד'. מלבד הדוחק הגדול, כבר ראינו שקשה לקרוא את המשנה כהמשך דברי רבן גמליאל.

כל הקשיים הללו מתנקזים לשאלת הזיקה של החלק השני של המשנה, העוסק בזמני הקטרה ואכילה של קודשים, לחלקה הראשון העוסק בזמני קריאת שמע. בלשון המשנה שלפנינו אפשר למקד את השאלה בנקודה אחת: מהו הנושא של כינוי הרמז 'זו' שבנוסחת הקישור 'ולא זו בלבד'.

בירושלמי שיטה אחרת באשר לטיב המחלוקת בין רבן גמליאל והחכמים, שיטה שאינה מאפשרת לקרוא את חלקה השני של המשנה כהמשך לחלק הראשון. כפי שהראה לוי גינצבורג,²⁸ בכל סוגיות הירושלמי העוסקות במשנה זו אין כל ניסיון להשכיח שלום בין הדעות, ואין בהן רמז לשיטה המורכבת המיוחסת לחכמים בבבלי, שמצוותה של קריאת שמע עד שיעלה עמוד השחר, אבל גזרו לקרותה עד חצות. יתר על כן, מלשון הירושלמי עולה שהחכמים חולקים על רבן גמליאל גם בדיעבד, ואינם מסכימים כלל שמצוותה המקורית של קריאת שמע היא עד שיעלה עמוד השחר:

25 ראו גינצבורג (לעיל, הערה 19): 'לפי מה שנאמר לפנינו ק"ש בא ללמד ונמצאת למדה'.

26 לשיטתו, שהמילים 'ולא זו בלבד' הן המשך דברי רבן גמליאל לבניו.

27 ברכות ט ע"א. הקטע המצוטט הוא 'לשון אחר' לשאלה ולתשובה שלמעלה ממנו (ועד השתא לא שמיע להו' וכו'). כבר עמדו על הזרות והקושי שבהכפלה הזאת, ראו נ' קורנל, בית נתן, וינה 1854, ג ע"ב, לשורה י"ח, ובדקדוקי סופרים לברכות, עמ' 34, הערה י. ובאמת יש כאן שני לשונות אלטרנטיביים, כמו שעולה מתפוצת הנוסחאות בכתבי היד: יש מכתבי היד המביאים רק את הלשון הראשון (כ"י פריס 671, אוקספורד 366, וקטע גניזה אוקספורד 22 e. heb.), יש המביאים את שני הלשונות (כ"י פירנצה II-I-7), ויש שהלשון השני נוסף בהם בשוליים (כ"י מינכן 95), או בין השורות (קטע גניזה קיימברג' 23 (TS F1(2)).

28 ראו גינצבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 61, 94.

ורבין²⁹ גמליאל פליג על רבנן ועבד עובדה כוותיה?
שנייה היא הכה שהיא לשינון.

מעתה אפילו משיעלה עמוד השחר!

אית דבעי מימר: תמן³⁰ היו יכולים לקיים דברי חכמים, ברם הכה כבר עבר
חצות ולא היו יכולים לקיים³¹ דברי חכמים. אמר לון עבדון עובדה כוותי.³²

הירושלמי לא מצא במשנה רמז לפיוס בין דעת החכמים לדעת רבן גמליאל, לא
בלשונו של רבן גמליאל ולא בלשונו של בעל המשנה. אילו מצא רמז כזה, היה
משתמש בו כדי לענות על השאלה 'ורבן גמליאל פליג על רבנן ועבד עובדא כותיה?',
או שלא היה שואל את השאלה כלל. יתר על כן, התירוץ השני בתלמוד ('אית דבעי
מימר') קובע במפורש שאחרי חצות אי אפשר לקרוא את שמע לפי שיטת החכמים,
אלא רק לפי שיטת רבן גמליאל.³³ כלומר, השיטות במשנה, הן של רבן גמליאל הן
של החכמים, אינן מתייחסות זו לזו ביחס לכתחילה/דיעבד, אלא הן דעות מוחלטות,
וכל אחד מן התנאים סבור שמי שלא קרא את שמע עד הזמן הקצוב לכך לפי דעתו
אינו יכול לקרוא לאחר מכן.³⁴ מכאן עולה בהכרח שהירושלמי לא פירש את 'ולא
זו בלבד' כמוסב על החלק הראשון של המשנה – לא כהמשך דברי רבן גמליאל
וגם לא כהערה של עורך מאוחר על שיטת החכמים.³⁵ הכרה זו מתחזקת כשאנו
נזכרים שהירושלמי פירש שהמשפט האחרון של המשנה, 'להרחיק את האדם מן

29 הסופר כתב תחילה 'ורבנן' (באשגרה מהמשך המשפט), ותיקן: 'רבין'.

30 כלומר, בדוגמאות שהובאו קודם לכן בירושלמי ממעשיהם של ר' מאיר, ר' שמעון ור'
עקיבא, שחלקו על החכמים, אבל כשהיו צריכים לפסוק הלכה למעשה קיבלו את דעת
הרוב ולא עשו כדברי עצמם.

31 המילה נוספה בכתב היד מעל השורה.

32 ירושלמי ברכות א, א (ג ע"א; עמ' 6, שורה 9-13) לפי קטע הגניזה קיימריג' TS F17.3
(גניזת הירושלמי, עמ' 4). שורות אלה הן סופה של סוגיה ארוכה (המתחילה שם, עמ' 5,
שורה 32), ובה דוגמאות לחכמים שחלקו על הרבים אך לא עשו מעשה כדברי עצמם.

33 עמד על כך המאירי בבית הבחירה לברכות (לעיל, הערה 15), עמ' 7-8.

34 וכך ב'משנה' ששורדה במדרש מאוחר, ולדעת מנחם כהנא אפשר שיש לשייכה לספרי
זוטא של דברים: 'ועד מתי קורא אדם ערבית ויוצא ידי חוב?' ר' אלעזר בן עזריה אומ'
קורא עד האשמורת (הראשונה), ר' אלעזר אומ' עד חצות הלילה, ר' טרפון אומ' עד קרות
הגבר' (ראו מ"מ כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג, עמ' 160). לעניין היחס בין
עלות השחר במשנה לבין קרות הגבר בספרי זוטא ראו שם, עמ' 162 הערה 17) – משמע
שהקורא אחרי הזמן שקבע כל אחד מן התנאים לא יצא ידי חובתו.

35 גינצבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 96, הוכיח מן הירושלמי שרבן גמליאל חולק על החכמים,
ובכל זאת ניסה לפרש בדרך המקובלת, שהחלק השני של המשנה מתייחס לזמני קריאת
שמע שבחלק הראשון, ופירושו רחוק ודחוק, עיינו שם.

העבירה', מוסב על 'הנאכלים ליום אחד' הנזכרים מיד לפניו,³⁶ וכלל לא על קריאת שמע. הרי שלפי הירושלמי חלקה השני של המשנה אינו עוסק בקריאת שמע כלל, אלא רק בענייני קודשים ובזמניהם, והוא כגוף זר שאינו שייך לעניין קריאת שמע. באמת, אם נשמיט את הגוף הזה מן המשנה נקבל רצף חלק ויפה ממשנה א הדנה בזמני קריאת שמע בערבין למשנה ב העוסקת בזמני קריאת שמע בשחרין, ושתייהן בנויות במבנה אחד.

קריאה כזאת של המשנה פותרת את הקשיים הנובעים מפירוש המשנה המקובל, ואני סבור שהיא הקריאה הנכונה במשנה. אבל היא מעוררת שאלות מסוג אחר: אם הקטע הזה איננו המשך של עיקר המשנה, או הערה עליו, מהו? ומניין בא? ולמה הובא כאן? וכינוי הרמז 'זו', אם איננו רומז אל הלכות קריאת שמע שלמעלה ממנו, אל מה הוא רומז? בדברים שלהלן אנסה להציע הקשר אחר לחלקה השני של המשנה ולענות על השאלות הללו. לשם כך עלינו לברר תחילה את לשונו ומבנהו של חלק זה במשנה לפרטיהם.

*

החלק השני של המשנה בנוי בצורת כלל ('כל מה שאמרו חכמים עד הצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר') המתפרט לדוגמאות, ואחריהן פירוש ('אם כן למה אמרו' וכו'). הדוגמאות עשויות בשתי שורות המנוסחות בצורה שקולה:

הקטר חלבים ואיברים ואכילת פסחים מצוותן עד שיעלה עמוד השחר.
וכל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר.

הניסוח הזה מעורר כמה שאלות: למה מוצעים הפרטים בשתי שורות נפרדות? לערבינהו ולתנינהו: 'הקטר חלבים ואיברים ואכילת פסחים וכל הנאכלין ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר'! יתר על כן, החלוקה לשתי שורות מדגישה את מקומה המוזר של 'אכילת פסחים' בנוסח הארץ ישראלי: מפני מה היא באה עם הקטר חלבים ולא במקום הטבעי, עם הנאכלים ליום אחד? כדברי הרשב"א: 'אילו שנאה במשנתנו, לא עם הקטר חלבים דלא מינה קא מערב לה, אלא בהדי אכילת קדשים, דבת מינה'.³⁷

36 לעיל, ליד הערות 22–23.

37 שו"ת הרשב"א, ח"א, תשובה רמ"ה. הרשב"א לא הכיר את הנוסח הארץ ישראלי, אבל ניסה לנחש היכן היו המילים הללו יכולות לבוא אילו היו הן קיימות בנוסח המשנה. כיוצא בו בפירוש מן הגניזה: 'אלו אכילת פסחים לא קתני. פיר' לא קתני לה במתניתין גבי הנאכלין ליום אחד' (קטע אוקספורד 90–89. heb. d.64.90–91) נרפס באוצר הגאונים, ברכות, הפירושים, עמ' 7. לויין (שם, הערה ג) משער שהוא מפירושי רב האי.

מלבד הקשיים המבניים הללו יש בקטע זה גם קושי תוכני. מן הניסוח משתמע בלי ספק שבכל הדברים המנויים במשנה אמרו חכמים עד חצות. באמת, ההלכה שהפסח והנאכלים ליום אחד נאכלים רק עד חצות מוכרת היטב במסורת המשנה בפרק חמישי של זבחים ('איזהו מקומן שלזבחים'), שם נאמר על הנאכלים ליום אחד שהם 'נאכלין [...] ליום ולילה עד חצות', ועל הפסח נאמר ש'אינו נאכל אלא עד חצות'.³⁸ כיוצא בזה בתוספתא³⁹ ובספרא,⁴⁰ שאף מוסיפים, כמו במשנת ברכות, שעיקר מצוותם הוא עד שיעלה עמוד השחר. אבל בשום מקום לא מצאנו שאמרו חכמים שהקטר חלבים ואיברים הוא עד חצות, מה שהמשנה מציגה כאן כדבר ידוע.⁴¹ ומשנה שלמה היא בסוף פרק שני של מגילה שמצוותו כל הלילה, ללא הגבלת זמן: 'כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים. זה הכלל: דבר שמצוותו ביום כשר כל היום, דבר שמצוותו כלילה כשר כל הלילה'. וכשם שדבר שמצוותו ביום כשר כל היום גם לכתחילה, כך יש לומר בדברים הכשרים כל הלילה.⁴² לא מצאנו בשום מקום אחר, מלבד במשנת ברכות שלנו, כל רמז להגבלת הזמן של הקטר החלבים עד חצות,⁴³ וכבר נדחקו בשאלה זו גדולי הראשונים. פירושו של רש"י מדגים יפה את הלכטים העולים מהשוואת שתי המשניות, בברכות ובמגילה: 'והקטר חלבים דקתני הכא לא אמרו בו חכמים עד חצות כלל, ולא נקט להו הכא אלא להודיע שכל דבר הנוהג כלילה כשר כל הלילה. והכי נמי תנן בפרק שני דמגילה "כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים"⁴⁴ – הפירוש מפתל את לשון המשנה פיתול קשה.

38 משנה, זבחים ה, משניות ג, ה, ו, ט.

39 זבחים ו, טז (מהדרות צוקרמנדל, עמ' 489): 'ונאכלין [...] ליום ולילה עד חצות, ואין חייבין עליהן [...] עד שיעלה עמוד השחר'.

40 לעיל, הערה 24: 'לא יניח ממנו עד בוקר – אוכל הוא כל הלילה. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? להרחיק מן העבירה'.

41 ראו את הדיון בשאלה זו אצל גינצבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 97-100.

42 ראו גינצבורג, שם, עמ' 98.

43 ראו תוספתא, מגילה ב, י-יא (מהדרת ליברמן, עמ' 350-351) ותוספתא כפשוטה, מגילה, עמ' 1151; ספרא, צו א, א, יג-יד (מהדרת וייס, ל ע"ג); מכילתא, כספא כ (מהדרות הורוביץ-רבין, עמ' 334-335); מכילתא דרשב"י כג, יח (מהדרות אפשטיין ומלמד, עמ' 219 (מדרש הגדול)); בבלי, פסחים סח ע"ב.

44 רש"י, ברכות ב ע"א, בסוף פירוש המשנה. שימו לב שבציטוט המשנה בברכות מביא רש"י רק 'הקטר חלבים' ולא 'הקטר חלבים ואיברים' כבמשנת מגילה. וראו עוד להלן ליד הערה 74. בכיוון הפוך הלך הרמב"ם (הלכות מעשה הקרבנות ד, ב), שדחק את משנת מגילה ופירש שהיא רק לעיקר המצווה מן התורה (בדיעבד), ואילו משנת ברכות מלמדת שלכתחילה הקטר חלבים הוא עד חצות כדי להרחיק מן העבירה. בפירוש המשנה חיבר

המבנה וצירוף הפרטים בחלק השני של המשנה קשים. אני סבור שאפשר להסביר כיצד נוצר המבנה המוקשה הזה על ידי בחינה של ה'משנה' שבמכילתא. כפי שנראה, הבנה נכונה של הטקסט הזה, הדומה מאוד למשנתנו אך גם שונה ממנה בפרטים חשובים, עשויה להאיר יפה את צורתו ורכיביו של חלק זה במשנה. כזכור, שני התלמודים תלו את גרסת 'אכילת פסחים' במשנה במחלוקת התנאים על זמן אכילת הפסח. ברייתא דומה לאלו שהובאו בתלמודים נמצאת במכילתא, בפירוש על הכתוב 'וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלֵילָה הַזֶּה' (שמות יב, ח), ובה מובאת גם מעין 'משנה' (על ידי 'מיכן אמרו') הדומה מאוד למשנתנו:

'בלילה הזה' – שומע אני כל הלילה? תלמוד לומר 'לא תותירו ממנו עד בקר' (והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו)'.⁴⁵ אני אקרא 'והנותר ממנו באש תשרפו', 'עד בקר' למה נאמר? לא בא הכתוב אלא ליתן תחום לבוקרו של בוקר, ואי זה זה? זה עמוד השחר. מיכן אמרו: אכילת פסחים ואכילת זבחים והקטר חלבים ואיברי מצותן עד שיעלה עמוד השחר.

כל הנאכלין ליום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר. ומפני מה אמרו עד חצות? כדי להרחיק אדם מן העבירה, ולעשות סייג לתורה. ולקיים דברי כנסת הגדולה שהיו אומרים: הווי מתונין בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה. ר' אליעזר אומר: נאמר כאן 'לילה' ונאמר להלן 'לילה', מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות.⁴⁶

הקטע המודגש כאן, מן 'מיכן אמרו' ועד 'סייג לתורה' (מכאן ואילך אכנה אותם 'משנת המכילתא'), תחוב בין הדרשות על סוף זמן אכילת הפסח – בין דרשת סתם המכילתא על 'בלילה הזה' לבין דברי ר' אליעזר, הדורש את הפסוק הזה בדרך

הרמב"ם את הקטר חלבים ואיברים של משנת ברכות עם המשנה בזבחים ט, ו (ראו פירוש בשני המקומות (מהדרות קאפח (בתרגומו), ירושלים תשכ"ד, ברכות, עמ' לג; זבחים, עמ' מח), אלא שבעניין זה ('אברים שפקעו') אין מקום לגזור כדי להרחיק מן העבירה. וראו תוספתא, מגילה ב, י בכ"י לונדון (מהדרות ליברמן, עמ' 350), ותוספתא כפשוטה שם, עמ' 1150-1151, וראו עוד מלאכת שלמה ושנות אליהו למשנה בברכות, והמפרשים הנזכרים אצל כשר, תורה שלמה, כרך יא, ניו יורק תש"ו, עמ' 203-205. השלמתי את הפסוק להרוחת העניין.

45 מכילתא, פסחא פרשה ו (מהדרות הורוביץ-רבין, ירושלים תש"ל, עמ' 19). הטקסט לפי מהדרות הורוביץ-רבין (כנוסח דפוס ונציה ש"ה, ובהבדלים קלים ביותר בדפוס קושטא רע"ה).

אחרת⁴⁷ – והוא נראה דומה במבנהו ובעניינו למשנתנו (וגם בו אין זכר לקריאת שמע). אך יש כמה הבדלים בין שני המקורות: במשנת המכילתא מקומה של אכילת פסחים בראש השורה הראשונה ולא בסופה, היא מוסיפה 'אכילת זבחים', ומרחיבה את עניין סייג לתורה עם הציטוט ממשנת אבות. ואולם, למרות ההבדלים הללו הדמיון ביניהם ניכר. כמו במשנה, ההלכות במשנת המכילתא שנויות בשתי שורות נפרדות, באחת הקטר חלבים ואכילת פסחים, ובשנייה – הנאכלים ליום אחד; כמו במשנה, כל שורה מסתיימת במילים 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר', ומשפט הסיום אף הוא כבמשנה: 'ומפני מה אמרו עד חצות כדי להרחיק אדם מן העבירה' וכו'. לפי זה, נראה לכאורה שצדק מי שאמר שהמכילתא מצטטת את משנתנו – בנוסח הארץ ישראלי – או טקסט שהוא מעין משנתנו.⁴⁸

דא עקא, בכתבי היד של המכילתא אין קיום למילים 'ומפני מה אמרו עד חצות', והבדל זה משנה את משמעות הדברים שינוי מהותי. המילים הללו, הנמצאות בדפוסים ובציטוטי המכילתא בילקוט שמעוני⁴⁹ ובהגהות מימוניות,⁵⁰ אינן מופיעות בשני כתבי היד המצויים בידנו למקום זה – כ"י אוקספורד 151 (שם הן נוספו על ידי מגיה מאוחר בשולי הרף)⁵¹ וכ"י מינכן 117. מאחר שאי אפשר לתלות את חסרון המילים הללו בשני כתבי היד בהשמטה של טעות, בגלל הדומות או מסיבה אחרת, מסתבר שנוסח זה הוא המקורי במכילתא, ושהמגיהים והדפוסים והמצטטים האשכנזים תיקנו את המכילתא לפי המשנה בברכות שהייתה שגורה בפיהם. העובדה

47 שלא כפרשנות המקובלת של המכילתא, שדברי ר' אליעזר הם המשך הקטע של 'מכאן אמרו', והוא חולק על מי שאמר ש'עד חצות' הוא מתקנת חכמים (ראו למשל אפשטיין, לעיל, הערה 6, עמ' 77). הקריאה המוצעת כאן מתחייבת בנוסח המכילתא בכתבי היד. ראו עוד להלן, ובפסקה שבסופה באה הערה 67.

48 'ואף ב'משנה' שנזכרה במכילתא [...] שנו אכילת פסחים' (אפשטיין, שם); 'למשנה ברכות פ"א מ"א סומכת כאן המכילתא את דברי אנשי כנסת הגדולה (אבות פ"א מ"א)' (קיסטר, לעיל הערה 16); 'משנה זו של ראש מסכת ברכות הובאה במכילתא' (ש"י פרידמן, לעיל, הערה 19, עמ' 455, הערה 41). מאיר איש שלום בפירושו למכילתא מפנה למשנה ומוסיף: 'ונוסחא זו היא נוסחא ירושלמית דבמשנה שלפנינו לא תני בה אכילת פסחים ואכילת זבחים' (מכילתא דר' ישמעאל עם תוספות מאיר עיין, וינה תר"ל, ו ע"ב, הערה ט).

49 שמות, רמז קצז (מהדורת הימן-שילוני, ירושלים תשל"ז, עמ' 143).

50 הלכות חמץ ומצה, פרק ח, הגהה י.

51 עובדה חשובה זו לא צוינה לא על ידי הורוויץ ולא על ידי לאוטרבך במהדורותיהם, שהביאו את הלשון כאילו היא לשונו של כ"י אוקספורד עצמו. גם פינקלשטיין, המנתח את נוסחאות המכילתא, לא ציין זאת (ואולי השתמש במהדורות, ולא במקורות עצמם), ראו L. Finkelstein, 'The Mekilta and Its Text', בתוך הנ"ל, ספרא דבי רב, כרך ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' *14.

שהעדים הישירים של המכילתא מציגים נוסח השונה מן המשנה המפורסמת מחזקת מאוד את גרסתם. המכילתא צריכה אפוא להתפרש לפי גרסתה שבכתבי היד, והדיון שלהלן מבוסס כולו על הנחה זו.

בדומה למשנה בברכות, שהקדימה את סוף זמן אכילת הפסח לחצות, גם המכילתא עסוקה בהקדמת סוף זמן אכילת הפסח מן הבוקר למועד מוקדם יותר. אבל הקדמת הזמן במכילתא שונה מאוד מזו שבמשנה. מן הכפילות של 'בוקר' בכתוב מוכיח תנא קמא של המכילתא שיש לסיים את אכילת הפסח בבוקר שלפני הבוקר הרגיל,⁵² ובוקר זה שלפני הבוקר הוא לדעתו בעלות השחר.⁵³ מסתבר אפוא שלדעתו הלילה מסתיים בזמן מובחן שאחרי עלות השחר, מן הסתם בהנף החמה,⁵⁴

52 דרשה דומה מופיעה בירושלמי בשם תני ר' ישמעאל: 'בבקר בבקר – כדי ליתן תחום לבוקרו שלבוקר' (ברכות א, א [ב ע"ג; עמ' 2, שורה 29]). אפשר שהדרשה היא על פסוקים אחרים שבהם מופיע הציוף 'בבוקר בבוקר' (שמות ל, ז; ויקרא ו, ה), אבל סביר יותר שהכוונה לדרשה הידועה מן המכילתא שלנו, והדרשן הביא מן הפסוק רק את המילים הנדרשות. מסתבר שהתלמוד רומז לדרשת המכילתא, שמפורש בה שלא רק הנף החמה נקרא בוקר (כשאלתו-טענתו של ר' חנינה חברהון דרבנין, שם, שורה 22-25), אלא כבר עלות השחר קרוי בוקר.

53 השוו ללימוד על תרומת המזבח בקריאת הגבר בבבלי, יומא כ ע"ב: 'אמ' ר' יוחנן ממשמע שנ' כל הלילה איני יודע שעד הבקר ומה תלמוד לומר 'עד הבקר' תן לו בקר לבקרו של לילה' (כך בכל כתיבי היד שם). בוקרו של לילה הוא הבוקר שמציין את סוף הלילה, ובוקר לבוקרו הוא זמן מסוים לפניו. אומנם הזמן המוקדם ביותר שם הוא קריאת הגבר, ואילו במכילתא הוא עלות השחר. אפשר שלפי ר' יוחנן בבבלי הבוקר הרגיל, סוף הלילה, הוא בעלות השחר (כשיטת משנת ברכות שלנו: 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר'), ולכן יש להקדים לזמן קודם לו, לקריאת הגבר, ואילו לפי המכילתא הבוקר הרגיל הוא הנף החמה (ראו להלן), וההקדמה היא לעלות השחר. מעניין להזכיר שגם בעניין קריאת שמע מצאנו שיטה הקובעת את סוף הזמן לא בעלות השחר אלא בקריאת הגבר – בספרי זוטא לדברים (לעיל, הערה 34) ובאבות דר' נתן (לעיל, הערה 16). ייתכן אפוא שבאבות דר' נתן המחבר מביא את שתי השיטות, הן של חכמים שאמרו 'עד חצות' הן של רבן גמליאל שאמר 'עד קרות הגבר' כדוגמאות ל'סיגי שעשו חכמים לדבריהם' – שתייהן מצוות לסיים את קריאת שמע של ערבין לפני הבוקר. וראו עוד כהנא, בספרי זוטא לדברים, שם, עמ' 162, הערה 15.

54 'מה תלמוד לומר עד בקר פעם שנייה? ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת הנף החמה, ובא הכתוב להקדים, שאסור באכילה מעלות השחר' (רש"י, שמות יב, י). ובפירושו הנצי"ב למכילתא: 'משמע דבלא יתורא ס"ד דכל הלילה היינו עד הנף [...] והא דבכל התורה כולה כל שמצותו בלילה אינו אלא עד עמוד השחר, היינו שאנו למדים מאכילת פסח' (מכילתא דר' ישמעאל עם פירוש ברכת הנצי"ב, ירושלים תש"ל, עמ' כ). כפילות זו בזמנו של סוף הלילה גוררת אחריה בהכרח כפילות בזמן התחלת היום (ראו משנה, מגילה ב, ד; פרה יב, א), והיא המעוררת את אי הבהירות כאשר למעמדו של הזמן שבין שתי הנקודות

והוא הבוקר הרגיל. אם נקרא עתה את הפסוק השלם לפי פירוש המכילתא נמצא ששני הבקרים הנזכרים בכתוב מציינים שני זמנים מובחנים לשתי פעולות שונות: 'ולא תותירו מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר' מצייין את סוף זמן האכילה, שהיא עד הבוקר המוקדם, עם תחילת האור בעלות השחר, ואילו 'וְהִנֵּתָר מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר פֶּאֶשׁ תִּשְׂרְפוּ' מצייין את הזמן לשרוף את הבשר שלא נאכל, ההופך ל'נותר' הטעון שרפה רק עם תחילת היום החדש, בבוקר הרגיל, כנראה עם הנץ החמה.

מבנה זמנים זה, המפריד בין סוף זמן האכילה לזמן שרפת הנותר, דומה בצורתו – ובצורתו בלבד – למבנה המשתמע מן המשנה, המלמדת שכדי להתרחק מן העבירה יש לסיים את אכילת הפסחים והקורבנות הנאכלים ליום אחד בשעה מוקדמת לפני הבוקר (עד חצות), ומן הקביעה שמצוותם עד הבוקר (עד שיעלה עמוד השחר) אפשר להסיק שאין שורפים את הנותר אלא אחרי שעלה עמוד השחר. וכך מפורש לשיטה זו בתוספתא: 'הפסח אינו נאכל אלא עד חצות, אבל אין חייבים עליו משום נותר עד שיעלה עמוד השחר',⁵⁵ 'ונאכלין [...] ליום ולילה עד חצות, ואין חייבין עליהן משום נותר [...] עד שיעלה עמוד השחר'.⁵⁶ שני המקורות – משנתנו והמכילתא – שונים זה מזה בקביעה הספציפית של נקודות הזמן הללו (ואפשר שהם משקפים שיטות שונות של חלוקת הלילה): לפי המשנה שני הזמנים הם חצות הלילה ועלות השחר, ואילו לפי המכילתא שני הזמנים הם שני הבקרים. בהמשך לדרשה זו, משנת

האלה, ראו ירושלמי, ברכות א, א (ב ע"ג, עמ' 2, שורות 22–33). צריך להדגיש שהצעה זו, שלדעת המכילתא הלילה מסתיים עם הנץ החמה, אינה הכרחית, ואפשר שהדרשן מתכוון לזמן אחר בתוך משך עלילת האור של הבוקר. ראו למשל את סוגיית הירושלמי בברכות שם, שורה 50 ואילך (ומקבילתה ביומא רפ"ג ובב"ר), המבחינה בשלוש נקודות זמן בבוקר: בתחילה 'איילת השחר' (בירושלמי) או 'עלות השחר' (בב"ר), אחר כך 'יאור המזרח' או 'האיר מזרח', ובסוף הנץ החמה, ובין כל אחת מן הנקודות הללו לחברתה יש רווח של מהלך ארבעה מילין (בסיפור בריחתו של לוט מסדום מצוינים שני זמנים: 'זכמו השחר עלה' ו'השמש יצא על הארץ', והסוגיות בירושלמי ובב"ר חלוקות בקביעתן בין שלוש הנקודות הללו של סוף הלילה, עיינו שם). ייתכן אפוא ששני הבקרים של דרשת המכילתא מכוונים לשתי נקודות הזמן הראשונות. בזה יתורץ הקושי החמור שהעלה הנצי"ב (שם), ונאמר שגם לפי המכילתא הבוקר הרגיל, שהוא תחילת היום, הוא לפני הנץ החמה, בזמן המכונה בירושלמי 'האיר מזרח', והוא הנקרא 'עלות השחר' במקומות אחרים, והבוקר המוקדם יותר נקרא במכילתא 'עלות השחר' כמו בירושלמי שם. מכל מקום, שאלה זו אינה מעלה ואינה מורידה בפירוש המכילתא המוצע כאן, ולשם הנוחיות אשתמש מאכזן ואילך ב'הנץ החמה' ככינוי לבוקר הרגיל לפי המכילתא, כשיטת רש"י.

55 תוספתא, פסחים ה, יג (מהדורת ליברמן, עמ' 170).

56 תוספתא, זבחים, שם (לעיל, הערה 39). וכן בספרא, שם (לעיל, הערה 24): 'לא יניח ממנו עד בוקר – אוכל הוא כל הלילה [...] אבל אין חייבים עליהם משם נותר ואין המחשבה פוסלת בהם משם פיגול עד שיעלה עמוד השחר'.

המכילתא מרחיבה את המבנה הזה מן הפסח לכל הנאכלים ליום אחד, וכך מציבה אלטרנטיבה שיטתית למשנה שלנו על כל רכיביה.

במשנת המכילתא אין כל אזכור של חצות, ולא של כל זמן אחר הקודם לעלות השחר. ללשון 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר' אין היא מוסיפה שום הסתייגות של 'אבל אמרו' וכדומה. המונח 'מצוותן' במשנת המכילתא משמעו כפשוטו: כך היא מצוותם, כך יש לעשות אותם,⁵⁷ וגם בזה היא נבדלת מן המשנה שלנו שבלשונה משמעה של 'מצוותן' מורכב יותר, והיא מציינת את המצווה המקורית, מן התורה, קודם שתיקנו חכמים להקדים את זמן האכילה וההקטרה לחצות. אם כן, הנימוק 'להרחיק מן העבירה' במשנת המכילתא לא בא להסביר מדוע אמרו חכמים שצריך לסיים את אכילת הזבחים לפני הזמן שהוא מצוותם, כמו במשנה, אלא הוא מסביר מדוע כך היא מצוותם, שיש לאכול אותם עד שיעלה עמוד השחר: 'אכילת פסחים ואכילת זבחים והקטר חלבים ואיברין מצותן עד שיעלה עמוד השחר, כל הנאכלין ביום אחד מצותן עד שיעלה עמוד השחר – כדי להרחיק מן העבירה ולעשות סייג לתורה'.⁵⁸ בקריאה פשוטה של הטקסט נראה שמשנת המכילתא קובעת כי הקדמת הזמן לבוקרו של הבוקר, מן הנץ החמה לעלות השחר, היא הפעולה שנעשתה לשם הרחקה מן העבירה. אבל בזה יש קושי גדול: הרי הדרשה שלפני 'מכאן אמרו' למדה מן הכתוב עצמו שיש להקדים את אכילת הפסח לבוקרו של הבוקר, לעלות השחר. כיצד אפשר לומר עכשיו על הקדמה זו גופה שהיא כדי להרחיק מן העבירה ולעשות סייג לתורה? נימוק כזה מתאים לקביעת זמן שקבעו חכמים, ולא לזמן שאמרה תורה.⁵⁹ וכבר אנו יכולים להבין טוב יותר מדוע הוסיף מי שהוסיף במשנת המכילתא את המילים 'ולמה אמרו חכמים עד חצות': מלבד מה שהשווה בזה את משנת המכילתא למשנתנו, הוא סבר שבהוספה זו הוא גם מכניס היגיון ברצף הדברים התמוה.

באמת, הקושי הזה נובע רק מן ההנחה שמשנת המכילתא הצמודה לדרשה על ידי 'מכאן אמרו' קשורה כולה – על שני חלקיה – לכתוב הנדרש, וממילא הנימוק שבסופה ('להרחיק מן העבירה') מתנגש עם דרשת הכתוב שלפניה. אבל דומה שניתוח דק יותר של משנת המכילתא עשוי לפתור את הבעיה. כזכור, ההלכות במשנת

57 כמשמעה של המילה בכמה מקומות, למשל 'מצות לולב כיצד' (משנה, סוכה ד, ד), 'מצות ערבה כיצד' (שם, ד, ה), 'מצות הנסקלין', 'מצות הנשרפין' (שם, סנהדרין ז, א-ב), וכדומה.

58 כנוסח כ"י אוקספורד 151.

59 ואם נאמר שהכוונה היא שהתורה עצמה, כשהקדימה את סוף זמן האכילה לעלות השחר, רצתה להרחיק מן העבירה ולעשות סייג לדבריה שלה (כמו 'איזהו סייג שעשתה תורה לדבריה' אבות דר' נתן, נו"א פ"ב, עמ' 8; נו"ב פ"ג, עמ' 12), איך נסביר את סוף המשפט: 'ולקיים דברי כנסת הגדולה' וכו' – כלום באה התורה לקיים את דברי אנשי כנסת הגדולה?

המכילתא עשויות בשתי שורות מקבילות ושקולות. במבט ראשון החלוקה הזאת, על העניינים הכלולים בכל שורה, אינה מחוורת: מה הטעם ליחד לנאכלים ליום אחד שורה בפני עצמם, ולהפרידם מאכילות הקודשים שבשורה הראשונה (אכילת פסחים ואכילת זבחים), עם חציצה של הקטר חלבים ביניהם? יתר על כן, לכאורה אין שום הברדל בין 'אכילת זבחים' בשורה הראשונה לבין 'כל הנאכלים ליום אחד' בשורה השנייה, והרי זו כפילות מיותרת.

מסתבר אפוא שהמבנה של משנת המכילתא בשתי שורות נפרדות נובע מכך שהיא עוסקת בשני עניינים שונים שאי אפשר לשנותם בשורה אחת. שני עניינים אלה מתפרשים כמעט מעצמם לפי עניינה של המכילתא: השורה הראשונה מדברת על מצוות הפסח – כפי שאסביר להלן – והיא הנלמדת מן הכתוב הנדרש בעניין הפסח. השורה השנייה עוסקת בשאר הקורבנות הנאכלים ליום אחד, והיא מובאת במשנת המכילתא בהקבלה צורנית ועניינית לשורה הראשונה, אף על פי שאינה נלמדת מן הכתוב הזה.

השורה הראשונה – 'אכילת פסחים ואכילת זבחים והקטר חלבים ואמורים' – עוסקת כאמור בהלכות הפסח בלבד. 'אכילת זבחים' בשורה זו אינה מכוונת אפוא לכל הזבחים שבעולם, אלא לזבחים הבאים עם הפסח דווקא, והם זבחי החגיגה הקרבים ונאכלים יחד עם הפסח.⁶⁰ הצירוף של 'אכילת זבחים' ו'אכילת פסחים' ברצף לשוני אחד מוכר מברכת הגאולה בליל הפסח: 'לאכל מן הפסחים ומן הזבחים',⁶¹

60 כך הציע כבר גינצבורג (לעיל, הערה 15), עמ' 97 (ואחריו, בלי להזכיר את שמו, מי"ל זק"ש, 'לאוקמי גרסא', סיני כ, עמ' פ, וכשר [לעיל, הערה 14], עמ' 206). במשנה מפורש שחגיגה הבאה עם הפסח נאכלת לשני ימים (פסחים ו, ד), וכן בספרא (צו ז, ב, ז [מהדורת וייס לה ע"ג, מהדורת פינקלשטיין עמ' קנט]), ובספרי דברים (קלא [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 189]). אבל בתוספתא (פסחים ה ג [מהדורת ליברמן, עמ' 167]) אומר ר' אלעזר בר' שמעון שהחגיגה העולה עם הפסח על השולחן מתבערת עמו, כלומר חייבים לסיים את אכילתה עם סיום אכילת הפסח (וראו בירושלמי פסחים ו, ד ולג ע"ג; טור 533, שורות 22-24, ובתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 562-573), ובהכללה רחבה יותר בברייתא שבבבלי: 'בן תימא אומר: חגיגה הבאה עם הפסח הרי היא כפסח ואינה נאכלת אלא ליום ולילה' (פסחים ע"א). כמו חכמים אלה, משנת המכילתא כורכת את הזבחים הבאים עם הפסח עם קורבן הפסח עצמו.

61 משנה, פסחים י, ו. לנוסח הברכה ראו ד' הנשקה, מה נשתנה: ליל הפסח בתלמודם של חכמים, ירושלים תשע"ו, עמ' 101-103. המילים 'מן הזבחים' נמצאות בכל עדויות המשנה. חילוף הסדר בכמה עדויות הגורסות 'מן הזבחים ומן הפסחים' נובע מן הדמיון הרב בין שתי המילים (ואולי גם מהשפעת ההלכה בדבר קדימות אכילת החגיגה לאכילת הפסח, כפי שפירשו כמה מפרשים), ואינו מלמד שהנוסח המקורי לא כלל את המילים 'מן הזבחים' כטענתו של הנשקה, שם, הערה 236. ניתוח המכילתא המוצע כאן מחזק את

וגם שם הוא מתאר את האכילה הריטואלית בליל הפסח בזמן הבית. בהמשך לקן הזה יש לפרש ש'הקטר חלבים' בסוף השורה קשור גם הוא לפסח דווקא, ומכוון להקטרת חלבי הפסח וחלבי הזבחים הבאים עמו בליל הפסח,⁶² ולא להקטרת חלבי כל הקורבנות בכלל. על פי משנת המכילתא, זמנם של כל אלה – אכילת הפסחים, אכילת הזבחים, והקטרת חלביהם – נלמד כחבילה אחת מן הכתוב שנתן תחום לאכילת הפסח עד בוקרו של בוקר, עד שיעלה עמוד השחר.⁶³ העורך שהביא כאן את

הפירוש המקובל של המשנה בפסחים, ש'הזבחים' הנזכרים בברכה הם קורבנות החגיגה הבאים עם הפסח ונאכלים בליל הפסח (ראו הנשקה, שם, עמ' 73).

62 הציווי 'לא תותרו ממנו עד בוקר' כולל בפשטות (בפסח דורות) גם את החלבים, כפי שפירש רשב"ם את 'לא ילין חלב חגי עד בקר' (שמות כג, יח. וכן הפירוש המיוחס לרס"ג, המובא בפירוש רב נתן אב הישיבה למשנה ברכות א, א), ולפיכך דרשת המכילתא ('ליתן תחום לבוקרו של בוקר') עולה גם על החלבים. ולפי זה אין לגרוס במכילתא 'הקטר חלבים ואיברים', אלא 'הקטר חלבים' בלבד, שהרי אין מקטירים את אברי הפסח (השוו משנה, פסחים ו, א: 'הקטר חלבי'). הצורות השונות של נוסחה זו ('הקטר חלבים ואיברים', 'הקטר חלבים ואימורים', 'הקטר חלבים ופדרים' או 'הקטר חלבים' גרידא) מועדות לחילופים (בייחוד מרובים החילופים בין 'איברים' ל'אימורים'), וביותר במקום שההקטר המקורי של הביטוי אינו גלוי לעין, כמו במקרה שלנו. הנה דוגמה אחת: 'ר' שמעון אומר הקטר חלבים כשרין למוצאי שבת' בתוספתא (ערכין ב, יט, בכל העדויות [כ"י וינה, קטע גניזה קיימברג T-S E2.138, ובדפוס הראשון]), ולעומתה בכרייתא המקבילה בבבלי (פסחים סח ע"ב, מנחות עב ע"א) בשלל גרסאות: 'הקטר חלבים ואיברים' (בפסחים: בכ"י מינכן 95, קולומביה 294, JTS אנלאו 271, וטיקן 109, וטיקן 125; במנחות: בכ"י וטיקן 121-210 ובדפוס ונציה); 'הקטר חלבים ואימורים' (במנחות: בכ"י מינכן 95, וטיקן 118-119); 'איבריין ופדרים' (בפסחים: בכ"י מינכן 6 ובדפוס ונציה; במנחות: בכ"י פריס כ"ח H 147A); ובדפוס וילנא בפסחים בגיבוש: 'הקטר חלבים ואברים ופדרים'. יש להעיר גם על החילוף החשוב בגרסת התוספתא: 'ולהקטר חלבים ואיברים' בכ"י וינה מול 'הקטר חלבים המתירים' בכ"י לונדון וארפורט (מגילה ב, י' [מהדורת ליברמן, עמ' 350]), וראו פירושו של ליברמן בתוספתא כפשוטה, מגילה, עמ' 1150-1151. גם במקום שלנו במכילתא יש עדות לחילוף איברים/אימורים, אך נראה שאין בה ממש (ראו בשינויי הנוסחאות במהדורת הורוביץ-רבין, המציע את הגרסה 'אימורים' בכ"י אוקספורד 151 ובמדרש חכמים. אך הקריאה שלו בכ"י אוקספורד אינה מדויקת: המילה מטושטשת מעט בגלל כתם בכתב היד, והקריאה הנכונה היא 'איברים' כמו שהועתק ב'מאגרים' של מפעל המילון ההיסטורי. גם בכ"י מינכן 117 הנוסח הוא 'ואברים'). הנוסח 'הקטר חלבים ואיבריין' הוא הנוסח היציב במכילתא, אבל לא קשה להניח שהוא תוצאה של השגרת הצירוף הרווח יותר, או שנוצר בהשפעת לשון המשנה בברכות (ראו להלן, ליד הערה 74).

63 כפי שהציע כשר (לעיל, הערה 60), ואין לחוש לדחייה שדחה את הפירוש הזה בסוף הריבור שם. חבילה זו של ריטואלים המרכיבים יחד את מעשה הפסח נזכרת בצורתה בפסח אישיו (דבה"ב לה, יג-יד): 'ויבשלו הפסח באש כמשפט והקדשים בשלו בסירות ובדורים ובצלחות

משנת המכילתא עשה זאת בשביל השורה הזאת, היא המתקשרת לדרשת המכילתא ואליה – ורק אליה – מכוונת הנוסחה המקשרת 'מכאן אמרו' המציגה כאן את משנת המכילתא. אלא שאגב השורה הזאת הובאה משנת המכילתא בשלמותה, ובה גם השורה השנייה, העוסקת בשאר הקורבנות הנאכלים ליום אחד. גם קורבנות אלה מצוותם עד שיעלה עמוד השחר, אלא שהלכה זו לא נלמדה מן הכתוב; יתר על כן, לפי דרך הדרשה במכילתא אי אפשר ללומדה מן הכתוב. הרי הקדמת הזמן של הפסח ונספחיו נלמדה מן הכפילות של שני הבקרים שבפסוק, אבל בפסוק העוסק בזמן האכילה של השלמים הנאכלים ליום אחד יש רק בוקר אחד: 'פִּיּוֹם קָרְבָּנוּ יֵאָכֵל לֹא יֵנִיחַ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר' (ויקרא ז, טו).⁶⁴ על פי דרכה של דרשת המכילתא אכילת הקורבנות הללו צריכה להיות עד הבוקר השני (הנץ החמה), וממילא הקביעה שיש להקדים ולאוכלם עד עלות השחר אינה מן התורה אלא מדברי חכמים. לפיכך ממשיכה משנת המכילתא ואומרת על השורה השנייה – ורק עליה – שהקדמת זמן הנאכלים ליום אחד היא כדי 'להרחיק מן העבירה ולעשות סייג לתורה'.⁶⁵

מבנה ההלכות במשנת המכילתא – בשתי שורות, ובסדר ובנוסח שלפנינו דווקא – מתחייב מן העובדה שהיא מדברת על שתי קבוצות נבדלות של קורבנות: הפסח ונספחיו בשורה אחת, והנאכלים ליום אחד בשורה שנייה. שתי השורות בונות יחד את הברייתא השלמה: הן דומות זו לזו בעניינן ובלשוונן, ולשתיהן דין אחד וקצב אחד – 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר' – וכך הן יוצרות מבנה שקול וסגור. אבל

[...] בהעלות העולה והחלבים עד לילה' ('העולה' הם החלבים המוסרים מן הבשר להעלותם על המזבח, ראו שם יא-יב: 'הלוים מפשיטים ויסירו העולה [...] להקריב') – אכילת פסחים ואכילת זבחים והקטר חלבים.

64 מכתוב זה גוזר הספרא את זמנם של כל הנאכלים ליום אחד, לסוגיהם. ראו להלן, בהערה הבאה.

65 לשם השוואה נציב מול הפסקה הזאת ('כל הנאכלין ליום אחד [...] להרחיק אדם מן העבירה') את הדרשה בספרא (לעיל, הערה 24) על הכתוב 'וּבֶשֶׂר זֶבַח תֹּדֶת שְׁלֹמֵי יוֹם קָרְבָּנוּ יֵאָכֵל לֹא יֵנִיחַ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר' (ויקרא ז, טו). לפי הספרא הכתוב מדבר בכל הנאכלים ליום אחד, והוא דורש: "לא יניח ממנו עד בוקר" – אוכל הוא כל הלילה. אם כן למה אמרו חכמים עד חצות? להרחיק מן העבירה, אבל אין חייבין עליהם משם נותר ואין מחשבה פוסלת בהם משם פיגול עד שיעלה עמוד השחר'. הדרשה וההלכה בספרא בנויות במבנה דומה לזה של משנת המכילתא: התורה מתירה לאכול עד סוף הלילה אבל החכמים הגבילו את האכילה לזמן קודם לזה כדי להרחיק מן העבירה. כמו המכילתא, גם הספרא מחיל את העיקרון של 'להרחיק מן העבירה' על הנאכלים ליום אחד. הרמיון המבני ברור על אף השוני בתוכן הספציפי של הזמנים. במכילתא הבוקר הוא בהנץ החמה, וההרחקה מן העבירה נעשית על ידי הגבלת האכילה עד עלות השחר, ואילו בספרא, כמו במשנת ברכות, הבוקר הוא בעלות השחר, והגבלת האכילה היא לחצות הלילה.

ההקבלה ביניהן אינה מלאה, ומבחינת מקורו של הדין היחס בין שתי השורות הוא של ניגוד והשלמה. בשורה הראשונה הדין הוא מן התורה, ובשנייה מדברי חכמים שעשו סייג לתורה. במבנה השלם, המציג את שתי השורות יחד, נמצאת משנת המכילתא אומרת: התורה הקדימה את זמנו של הפסח (מעין 'סייג שעשתה תורה לדבריה'), וזוה נתנה דוגמה לחכמים לעשות כך בקורבנות האחרים. בצורתה זו הובאה משנת המכילתא כיחידה שלמה אחת המשובצת בתוך דרשת המכילתא, עם נוסחת הקישור 'מכאן אמרו', אף על פי שרק השורה הראשונה בה קשורה לעניין הפסח ולדרשה שבמכילתא. משנת המכילתא, בשתי השורות, עוסקת בהקדמת הזמן מן הבוקר הרגיל (הנץ החמה) אל הבוקר המוקדם (עלות השחר), ומי שהוסיף בה את המילים 'ומפני מה אמרו עד חצות' הכניס לתוכה יסוד שהוא זר לה לגמרי, ונעל את הדלת בפני הבנתה הנכונה.

ההבחנה שנעשתה לעיל, בין גוף המכילתא לבין משנת המכילתא המשובצת בה, מבקשת לקרוא את דברי ר' אליעזר שבסוף הקטע בהמשך ישיר לדרשה שבראשו. בין הדרשן הראשון לבין ר' אליעזר יש מחלוקת פשוטה: שניהם אומרים שמן התורה יש להקדים את אכילת הפסח, ושניהם לומדים זאת מן הכתובים, אלא שלדעת הראשון ההקדמה היא לעלות השחר, ולדעת ר' אליעזר ההקדמה היא לחצות,⁶⁶ וכל אחד מהם לומד את שיטתו בדרך אחרת. בין שתי הדעות הללו נתחבה משנת המכילתא על ידי 'מכאן אמרו'. שתי הדרשות, של הדרשן הראשון ושל ר' אליעזר, אינן מתייחסות כלל לשאלת ההרחקה מן העבירה הנדונה במשנת המכילתא, שהרי זו לא נאמרה שם על הפסח אלא רק על הנאכלים ליום אחד. מי שהוסיף את המילים 'ומפני מה אמרו עד חצות' שיבש לא רק את הבנת משנת המכילתא כשהיא לעצמה (כפי שראינו לעיל), אלא גם את הבנת המערך השלם של הקטע, על הדרשות שבו והמשנה המשובצת ביניהן. שכן מעתה אפשר לנתק את דברי ר' אליעזר מהקשרם המקורי ולקרוא אותם כאילו הם תגובה לטענה הבאה לפנייהם בתוך משנת המכילתא,

66 בזה שונה הצגת המחלוקת במכילתא מזו המוצגת בתלמודים (בבבלי, ברכות ט ע"א ובירושלמי, ברכות א, א ג ע"א; עמ' 6, שורה 17-20). דברי החכם הטוען שמן התורה אכילת פסחים היא עד חצות (ר' אלעזר בן עזריה בבבלי, ר' אליעזר בירושלמי) זהים בלשונם ובעניינם בכל המקורות, אבל ברעה האחרת (ר' עקיבא בבבלי, ובירושלמי דעת 'חכמים' שאינה מצוטטת מברייטא), הטוענת שאכילת הפסח היא כל הלילה (עד שיעלה עמוד השחר, כשיטת המשנה והתלמודים), אין הקדמה של סוף זמן האכילה לבוקר שלפני הבוקר הרגיל כבמכילתא, ולפיכך יכולים התלמודים לייחס לה הקדמה לחצות מדרבנן, 'כדי להרחיק את האדם מן העבירה'.

וכאילו בא לומר ש'עד חצות' אינה מתקנת חכמים כדי להרחיק מן העבירה, כפי שאומרת משנת המכילתא בנוסח המתוקן, אלא מן התורה ממש.⁶⁷

עכשיו נוכל לסגור את המעגל, ולחזור אל משנתנו בברכות. את העיון במשנה הנחננו בשאלה: אם הקטע הפותח במילים 'ולא זו בלבד' איננו המשך ישיר של גוף המשנה שדיבר על זמני קריאת שמע, מה מקורו, ועל מה מוסבות מילים אלו? דומה שבעקבות העיון במכילתא אפשר להעלות השערה בדבר מקורו ועניינו של הקטע הזה. שני המקורות, המשנה ומשנת המכילתא, שונים זה מזה מבחינה מושגית, הלכתית ולשונית. הם נבדלים בתפיסת חלוקת הלילה ובהלכות הנובעות ממנה; משנת המכילתא מקדימה את זמנם של הפסח והנאכלים ליום אחד מהנץ החמה לעלות השחר, ואילו במשנה עלות השחר הוא הזמן המקורי, וההקדמה היא לחצות הלילה; במכילתא הקדמת הזמן היא לפעמים מן התורה (בפסח ונספחיו) ולפעמים היא תקנת חכמים (בנאכלים ליום אחד), ואילו במשנה ההקדמה לחצות היא מקום תקנת חכמים כדי להרחיק מן העבירה; שני המקורות משתמשים בלשון 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר' במשמעות שונה: במשנה כוונתה של 'מצוותן' היא לעיקר הדין מן התורה, קודם לתקנת החכמים, ואילו במכילתא משמעה שכך היא מצוותה וכך יש לעשות אותה, בין אם זה מן התורה ובין אם זו תקנת חכמים. למרות ההבדלים הללו, יש בין המשנה ומשנת המכילתא דמיון מבני ומילולי מובהק שאינו יכול להיות פרי המקרה. בשני המקורות הקביעות ההלכתיות באות בשתי שורות – באחת הפסח והקטר חלבים, ובשנייה הנאכלים ליום אחד – המסתיימות במילים 'מצוותן עד שיעלה עמוד השחר', ובשניהם מופיע אחר כך הטעם של הרחקה מן העבירה. נקודת דמיון נוספת היא בהקשר שבו נטועים הקטעים הללו. בשני המקורות הקטע המדובר (במשנה החלק השני, ובמכילתא – משנת המכילתא) תחוב בתוך הטקסט העיקרי עם נוסחת קישור בראשו – במכילתא 'מכאן אמרו' ובמשנה 'ולא זו בלבד'. אלא שמשנת המכילתא מיושבת יפה יותר מחברתה. כפי שראינו, החלוקה לשתי שורות הלכתיות נפרדות יש לה טעם רב במשנת המכילתא, אך אין לה שום טעם במשנה. גם הקישור של הקטע למקומו עשוי היטב במכילתא, והוא מצדיק את נוסחת הקישור 'מכאן אמרו', מה שאין כן במשנה, שבה נוסחת הקישור 'ולא זו בלבד' אינה קושרת את הקטע למה שלפניו. שלא כבמכילתא, הקטע הזה במשנתנו חורק ומתלבט כגוף זר.

הקטע במשנה אינו שאול מן המכילתא כצורתה, שהרי בתוכן הספציפי של ההלכות הוא שונה מאוד מאחיו שבמכילתא. גם הקטע המקביל במכילתא – 'משנת

67 נוסח הדפוס הטעה גם חכם גדול כאפשטיין, שסבר שמשנת המכילתא 'שנויה כאן כת"ק לר' אליעזר' (לעיל, הערה 47).

המכילתא' – לא נוצר בה אלא הובא אליה ממקום אחר, מקורפוס הלכתי שאינו מוכר לנו. מסתבר אפוא ששני הטקסטים בנויים בתבנית קדומה משותפת שעובדה באופנים שונים בשתי המסורות ההלכתיות השונות. מן המכילתא למדנו שמקורה של תבנית קדומה זו בהלכות הפסח.

כפי שראינו, המבנה בן שתי השורות בנוי היטב בהקשר של הלכות הפסח, כשהוא מונה את הפסח ונספחיו בשורה אחת, ואת שאר הנאכלים ליום אחד בשורה אחרת. מקורו זה של הקטע ניכר בו גם בשיבתו במשנתנו, כשהוא שומר על המבנה המיוחד בחלוקה לשתי שורות, אף על פי שבמקום הזה כבר אין בכך צורך. גם 'הקטר חלבים ואיברים', הציורף שהתקשינו בו הרבה במשנת ברכות, יכול לקבל את פשרו אם נניח שמקורו בהקשר הקדום של הקטע, בהלכות הפסח, שם ציין את הקטר חלבי הפסח דווקא.

השערה זו בדבר מקורו של החלק השני של משנת ברכות מסתברת בעיניי, הן מתוך בחינה של הקטע כשהוא לעצמו, הן מתוך בחינתו לאור הקטע הדומה לו במבנהו במכילתא, אלא שאין בידינו טקסט ידוע המאפשר להוכיח זאת, ולכן הדברים הללו נמצאים תלויים באוויר ואינם יוצאים מגדר השערה. כדי לשבר את האוון אני מציע את הרצף הדמיוני הבא, המשתלשל מן התוספתא בפסחים שנזכרה למעלה:⁶⁸

הפסח אינו נאכל אלא עד חצות, אבל אין חייבים עליו משום נותר עד שיעלה עמוד השחר. ולא זו (= אכילת הפסח) בלבד, אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות מצוותן עד שיעלה עמוד השחר: הקטר חלבי (של הפסח) מצוותו עד שיעלה עמוד השחר, וכל הנאכלים ליום אחד מצוותן עד שיעלה עמוד השחר. ולמה אמרו עד חצות? להרחיק את האדם מן העבירה.

כאמור, אינני טוען שרצף כזה היה קיים בצורה זו ממש, אבל אני משער שהקטע שלנו במשנת ברכות נוצר במקורו בהקשר מעין זה. הסכיבה המתאימה ליצירתו של טקסט כזה היא ליד משנת הפסח בסוף פרק 'איזהו מקומן' בזבחים: 'הפסח אינו נאכל אלא בלילה, ואינו נאכל אלא עד חצות, ואינו נאכל אלא למנויו, ואינו נאכל אלא צליל'. משנה זו באה אחרי שלוש משניות שמנו את הנאכלים ליום אחד וקבעו שהם נאכלין 'ליום ולילה עד חצות'.⁶⁹ במקום זה יש משמעות מלאה ומדויקת לביטוי 'כל מה שאמרו חכמים עד חצות', כלומר, כל מה שאמרו חכמים כאן, בפרק זה של מסכת זבחים. מעיקרו היה הקטע הזה פירוש ל'עד חצות' שבמשנת הפסח בזבחים, ולימד שלא זו (אכילת הפסח) בלבד, אלא כל הלכות 'עד חצות' שנשנו בפרק נוצרו כמו 'עד חצות' של הפסח, והן נקבעו כדי להרחיק את האדם מן העבירה. קטע זה

68 לעיל, הערה 55.

69 זבחים ה, ג, ו.

הועבר כצורתו אל המשנה בברכות, כולל נוסחת הקישור 'ולא זו בלבד' שאינה מתאימה למקומה החדש.

העברות כאלה, עם נוסחת קישור שאינה מתאימה למקום החדש, מצויות גם במקומות אחרים במשנה, וגם בהם הפרשנים התאמצו הרבה לקרוא את נוסחת הקישור כאילו היא ממשיכה את רצף המשנה שבמקום.⁷⁰ במקומה החדש במשנת ברכות נוסחת הקישור כבר איננה יכולה לחבר אל מה שהיה למעלה ממנה במקור, והיא מטה את הקורא לחבר אותה עם קריאת שמע הנמצאת עכשיו לפניו, כפי שעשו כל הפרשנים. כמו במקורו המשוער של קטע זה, ההלכות המנויות בו מסודרות בשתי שורות: בשורה הראשונה הלכות הפסח ונספחיו, ובשנייה הנאכלים ליום אחד. מעתה מובן מדוע 'אכילת פסחים' – בעדויות הגורסות כך במשנה – נמצאת בשורה הראשונה, עם הקטר החלבים, ולא בשורה השנייה עם הנאכלים ליום אחד. גם 'הקטר חלבים' שבשורה הראשונה משמעו הקטר חלבי הפסח,⁷¹ שזמנו כזמן אכילת הפסח.⁷² ולשיטת המשנה, כשם שהפסחים נאכלים עד חצות גם הקטרות חלביהם היא עד חצות.

70 הדוגמה הידועה היא במכות ב, ח: 'כיוצא בו רוצח שגלה לעיר מקלטו ובקשו אנשי עירו לכברו'. נוסחת הקישור 'כיוצא בו' אין לה שום משמעות במשנה במכות, והמאמצים לפרשה ברצף המשנה העלו פירושים מפותלים ומפוקפקים (כך, למשל, בדפוס נפולי של המשנה נספחו המילים 'כיוצא בו' אל המשנה הקודמת: 'ובן לוי גולה מעיר לעיר [כיוצא בו]', וכן פירש ריטב"א בחידושו למכות יב ע"ב. ויש שסיפחו אותן אל השורה בתלמוד שלפני המשנה המשובצת בו [מכות יב ע"א]: 'בעיר מקלטו ישב עיר שקלטו כבר [כיוצא בו]', ראו חכמת שלמה, קראקוב שמ"ב, מכות ה ע"ב, וכבר תמה בעל דקדוקי סופרים [מכות, עמ' 22, אות ה] אם דברים אלה יצאו מידו של הגאון הזה), ומשמעותה מתחזרת עם ההבנה שחלק זה במשנת מכות הועבר כצורתו, עם נוסחת הקישור שבראשו, מן המשנה בשביעית י, ח, שבה הלשון 'כיוצא בו' מחברת היטב את 'הרוצח שגלה לעיר מקלטו' אל מה שלפניו. עמד על כך בעל תוספות יום טוב בפירושו למשנה במכות, שם (וגם מהרש"א בחידושי הלכות לבבלי, מכות יב ע"א), שהצביע על שני מקומות נוספים במשנה שבהם חלה העברה דומה ('כיוצא בו אמר רבן שמעון בן גמליאל' וכו' [בבא בתרא י, ז], שהועתקה עם נוסחת הקישור מערכין ו, א, ואין לה שום שייכות בבבא בתרא; 'הא אם הקדים מעשר שני לראשון' [דמאי א, ד], שהועברה ממעשר שני ה, יא, ושם היא קשורה היטב למה שלפניה). במקומות אלה מוצאו של החלק המועתק גלוי לעינינו במקום אחר במשנה, אבל אפשר להצביע לפחות על עוד משנה אחת שהועתקה עם נוסחת קישור ממקום שאינו ידוע כלל: 'מפני שאמרו כל הנושא ונישא על גבי משכב טהור' וכו' (זבים ה, ג). נוסחת הקישור 'מפני שאמרו' אינה קושרת את המשנה למה שלפניה (ראו מפרשי המשנה שם), ובוודאי הועתקה כצורתה ממקום אחר שאינו ידוע לנו. והרי זה בדיוק כמו הנדון שלפנינו במשנת ברכות.

71 כשר (לעיל, הערה 60) סבר שכבר רס"ג פירש כך את המשנה. אך פירושו של רס"ג הוא לְפָתוּב (שמות כג, יח) ואין בו שום סימן שפירש כך את המשנה בברכות.

72 ראו לעיל, הערות 62, 63.

הביטוי במשנה צריך אפוא להיות 'הקטר חלבים' ולא 'הקטר חלבים ואיברים',⁷³ שהרי אין מקטירים את אברי הפסח. אבל מאחר שבמשנה בברכות נותק הקשר של הקטע מעניין הפסח, נתפס הביטוי במשמעות כללית, כביכול הוא מדבר על הקטר הקורבנות כולם, בין שמקטירים רק את חלביהם ובין שמקטירים גם את אבריהם, והוא קיבל את הצורה השגורה 'הקטר חלבים ואיברים', אף על פי שהקטר החלבים של שאר הקורבנות הנאכלים והקטר אברי העולה אין דינם עד חצות אלא כל הלילה כמפורש במשנה במגילה.⁷⁴

לפי הצעה זו, נוסחת הקישור 'ולא זו בלבד' הייתה קשורה מעיקרה לעניין הפסח, והכינוי הרומז 'זו' הצביע מעיקרו על אכילת פסחים. בהקשר הזה, אחרי הנוסחה 'ולא זו בלבד' אי אפשר להביא 'אכילת פסחים' ברשימת הדברים שמצוותן עד שיעלה עמוד השחר, שהרי מן אכילת פסחים גופה התנא בא כשהוא אומר 'ולא זו בלבד'. ההבדל הרטורי בין התבנית הזאת לבין התבנית שבמכילתא, המשתמשת בנוסחת הקישור 'מכאן אמרו', מחייב אפוא גם הבדל של נוסח ביניהן: מי שמביא את הקטע על ידי 'מכאן אמרו' חייב לגרוס בו אכילת פסחים, אבל מי שמביא אותו על ידי 'ולא זו בלבד' אינו יכול לגרוס בו אכילת פסחים. מלבד ההבדל הזה שתי התבניות שוות, ובשתיהן השורה הראשונה עוסקת רק בהלכות הפסח, בין אם גורסים בה 'אכילת פסחים' ובין אם לאו.

אם נחזור עתה אל תחילת הדברים, ונבוא לדון את ענפי הנוסח של המשנה לאור ההצעה הזאת, נגלה כי נוסח משנת בבל, שאין בו אכילת פסחים, משקף את צורתו המקורית של הקטע שנשתל במשנה. לפי זה, יש לדון את 'אכילת פסחים' שבנוסח הארץ ישראלי כתוספת שנוספה מאוחר יותר, בדורות הראשונים של האמוראים.⁷⁵ הסיבה להוספה הזאת ברורה: בלי 'אכילת פסחים' העיקר חסר מן המשנה. במשנת ברכות הנוסחה 'לא זו בלבד' שבראש החלק השני כבר אינה יכולה להצביע על אכילת פסחים, ואיך אפשר לשנות את כל הדברים שאמרו בהם חכמים עד חצות

73 השוו לגרסת רש"י, לעיל, הערה 44.

74 ראו לעיל, ליד הערות 41-44. יש מן הראשונים הגורסים במשנה 'הקטר חלבים ואיברים', ראו זק"ש, (לעיל, הערה 2), עמ' ד, הערה 18. מאחר שאין זכר לנוסח זה בכתבי היד של המשנה, אין לתלות בו הרבה, ונראה שהוא מן החילופים המועדים לקרות בנוסחה שבמשנה (ראו לעיל, הערה 62). הנוסח היציב במשנה הוא 'הקטר חלבים ואיברים'. אפשר שמשוהשגך צירוף זה במשנה השפיע בחזרה על נוסח משנת המכילתא, ראו שם.

75 שהרי ר' חונה, תלמידו של רב יוסף, כבר דן בנוסח הזה בסוגיית הירושלמי (שם, עמ' 6, שורה 20, וראו לעיל, הערה 14). תיאור זה מתאים לשיטתו של דוד רוזנטל שהראה כי ההבדלים בין משנת ארץ ישראל ומשנת בבל במסכת עבודה זרה מקורם בתיקונים שנעשו במשנה בארץ ישראל אחרי מות רבי. ראו ד' רוזנטל (לעיל, הערה 11), עמ' 153-187; הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 94-95.

ומצוותן עד שיעלה עמוד השחר בלי להזכיר אכילת פסחים, שהיא בית אב לכולם? החכם שהוסיף 'אכילת פסחים' במשנה בברכות ידע שמקומה בשורה הראשונה, כמו במשנת המכילתא, ולא במקום שהיה נראה לנו טבעי יותר, עם הנאכלים ליום אחד.⁷⁶ קריאת החלק השני של המשנה בברכות לאור משנת המכילתא יש בה כדי להסביר היטב את מבנהו והרכבו כשהוא לעצמו. ההעתיקה המילולית של הקטע והתפר הגס שהוא נתפר בו אל עיקר המשנה חושפים את מעשה העריכה הדרמטי שנעשה במשנה, אך בו בזמן מעלים שאלה גדולה: אם חלק זה של המשנה איננו שייך כלל לעניין קריאת שמע, לשם מה הובא כאן? ואחרי כל מה שנאמר קודם בניתוח המשנה הזאת על גלגולי עריכתה, דומני שאי אפשר לברוח מן ההכרה שמי שנטע את החלק השני במשנה עשה זאת כדי להקיש את 'עד חצות' שאמרו חכמים במשנתנו ל'עד חצות' שאמרו באכילת קודשים. רוצה לומר, כשם שבאכילת קודשים לא אמרו חכמים עד חצות אלא משום סייג, כדי להרחיק את האדם מן העבירה, כך גם בקריאת שמע מה שנאמר 'וחכמים אומרים עד חצות' הוא רק משום סייג. נטיעת החלק השני במשנה, שחוללה את הבעיות העמוקות העולות בקריאה ביקורתית של רצף הטקסט, היא אפוא מעשה עריכה פרשני לחלקה הראשון. העורך שהציב יחד את שני החלקים לא עיצב מחדש את לשונו של החלק השני כדי לחבר אותו אל החלק הראשון ברצף לשוני ולוגי חלק וקוהרנטי; מעשה הפרשנות העריכתי בא לידי ביטוי רק ברמיזה העולה מהצבת שני הקטעים זה אחר זה. הקשיים הגדולים בקריאת המשנה שהצבענו עליהם בתחילת המאמר נובעים מן המאמץ לקרוא את שני החלקים ברצף לוגי אחיד. האם העורך שהציבם יחד התכוון שנקרא אותם כך? האם רצה שנקרא את המילים 'ולא זו בלבד' במשמעות 'ולא קריאת שמע בלבד'? ואולי אף ביקש שנפרש אותן כלשונו של רבן גמליאל עצמו? אין ביכולתנו להשיב על השאלות הללו. ומכל מקום, כפי שראינו, שאלת הרצף במשנה עמדה במחלוקת בין התלמודים. הירושלמי קרא כל חלק במשנה בפני עצמו; הוא לא פירש את שיטת החכמים 'עד חצות' שבחלק הראשון על פי האמור בחלק השני, ואת 'להרחיק את האדם מן העבירה' שבחלק השני העמיד באכילת קודשים בלבד. ואילו הבבלי קרא את 'ולא זו בלבד' וכו' כהמשך רצוף לחלק הראשון, ואף שם את המילים הללו בפיו של רבן גמליאל עצמו: 'רבנן כוותי סבירא להו, והאי דקאמרי עד חצות להרחיק את האדם מן העבירה'.⁷⁷

76 ראו לעיל, ליד הערה 37. העובדה ש'אכילת פסחים' היא תוספת שנתחבה במשנה ניכרת גם ממקומה בעדויות הכתובות של המשנה הארץ ישראלית – אחרי 'הקטר חלבים ואיברים' ולא לפניו.

77 כזכור, פירוש דומה לזה נמצא גם באבות דר' נתן (המפרשת 'משנה' דומה למשנתנו) ובברייתא שבבבלי, ברכות ד ע"ב; ראו לעיל, הערות 16, 21.